

RUMANTSCH

FACTS & FIGURES

Domenas d'adiever dal rumantsch

Scola

Il sistem scolastic grischun sa basa sin la Lescha da scola chantunala (vesair Cudesch da dretg grischun, 421.000) sco era sin ils plans d'instrucziun per ils differents stgalims da scola. Las vischnancas dal Grischun determineschan la lingua d'administrasiun e d'instrucziun en atgna cumpetenza. Il chantun metta a disposiziun a las scolas primaras rumantschas ils meds d'instrucziun necessaris en lingua rumantscha. Responsablas per quai èn la Cumissiun per meds d'instrucziun e la Chasa editura chantunala per meds d'instrucziun.

La nova Lescha da scola chantunala (en vigur dapi il 1-8-2001), l'Ordianziun executiva tar la Lescha da scola ed ils plans d'instrucziun distinguan tranter scolas primaras da lingua tudestga, taliana e rumantscha. Il rumantsch po esser lingua d'instrucziun (RLI) u rom d'instrucziun (RRI).

Il chantun Grischun quinta 208 vischnancas (2003). Da quellas sa chattan 116 en il territori tradiziunal rumantsch che sa servan sco suonda dal rumantsch e dal tudestg en scola:

Da la scolina a l'universidad

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Scolina	R	En il Grischun mainan 80 vischnancas ina scolina rumantscha, 10 vischnancas ina scolina rumantsch-tudestga. En vischnancas al cunfin linguistic (vischnancas bilinguas u vischnancas rumantschas anc betg cumpletta-main germanisadas) mainan per part parallelamain scolinas en lingua rumantscha e tudestga, sporadicamain er scolinas maschadadas. A Cuira maina la Lia Rumantscha dapi il 1954, cun sustegn da la citad, ina scolina rumantscha. Las scolinas rumantschas han ina funcziun impurtanta per il mantegniment e la promoziun da la lingua e per l'integrasiun linguistica dad uffants da linguas estras. Il chantun garantescha il mantegniment da scolinas rumantschas cun la furnaziun da mussadras e mussaders da lingua rumantscha.

En las scolinas rumantschas è il mund linguistic anc en urden, er sch'ils uffants percorschan plaunet ch'i dat anc ina segunda lingua, il tudestg, che vegn ad influenzer quel en moda decisiva.

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Scola primara	R	Da las 116 vischnancas grischunas en il territori tradizionalmain rumantsch (2003) mainan 78 ina «scola rumantscha» (rumantsch sco lingua d'instrucziun al stgalim primar, tut tenor vischnanca er be fin a la 3. classa; da la 4. fin 6avla classa tudestg sco rom).
	R/T	Duas vischnancas mainan ina «scola bilingua» (Samedan, Puntraschigna).
	T	18 vischnancas mainan ina scola tudestga cun rumantsch sco rom (2-5 lecziuns/emna, per regla durant l'entir temp da scola obligatori, sporadica-main er be fin a la 3. classa).
	T	17 vischnancas mainan ina scola tudestga, senza rumantsch.
	T/Ta	Ina vischnanca (Beiva) maina ina scola tudestga e taliana.

Models grischuns per la scola populara cun lingua rumantscha			
	Scolina	Scola primara 1. cl., 2. cl., 3. cl., 4. cl., 5. cl., 6. cl.	Stgalim superiur
RLI	Rumantsch (100%)	Rumantsch (100%)	Rumantsch (87/85%) Tudestg
			Rumantsch (14/12%) Tudestg
RRI	Rumantsch Tudestg	Rumantsch Tudestg	

Rumantsch en moviment:
Il nov med d'instrucziun en 5 toms per
l'educaziun fisica en lingua rumantscha
simbolisescha vitaliad.

Stgalim da scola	LI	Dotaziun d'uras/remartgas
Stgalim superiur	T	A partir da l'onn da scola 2002/03: en vischnancas cun scola fundamentala rumantscha al staglim primar 3 lecziuns/ emna rumantsch sco rom obligatori; en vischnancas cun scola fundamentala tudestga u taliana datti en la 2./3. classa la pussaivladad da frequentar 3–5 lecziuns/emna rumantsch sco rom facultativ/rom d'elecziun obligatori.
Scola professionala	T/R/Ta	1 lecziun da rumantsch per di da scola (obligatori per tut ils emprendists da lingua materna rumantscha). L'onn 1996 è vegnì introduci il nov plan d'instrucziun da basa per l'instrucziun da furmaziun generala a las scolas commercialas. Als emprendists da lingua materna rumantscha a la Scola professionala artisanala a Cuira è fin alura vegnì instrui il rom rumantsch enstagl tudestg. Tenor il nov plan d'instrucziun da basa na pudeva questa regulaziun betg pli vegnir mantegnida. L'instrucziun betg specifica a las scolas professionalas a Glion e Cuira vegn generalmain manada a moda bilingua rumantsch/tudestg. Per l'instrucziun generala exista dapi l'avrigl 2000 l'uschenumnà model da splitting: la scola professionala a Cuira porscha rumantsch sco rom facultativ supplementar, premess che l'interess è avant maun. L'instrucziun da rom ha lieu sco fin uss en la scola professionala cumpetenta tenor la repartiziun dals circuls da scola. La fasa d'emprova per quest model da splitting dura anc fin il 2008. A la Scola agricola «Plantahof» a Landquart è vegnids instruids dal 1992 al 1996 dus roms en lingua rumantscha (medischa veterinara e gestiun commerciala; sistì il 1997 per mancanza d'interess). A las scolas commercialas a Samedan e Glion: instrucziun da la corrispondenza e d'in ulteriur rom en rumantsch.
Scola media	T/R/Ta	Fin a la fin dals onns 90 han ils scolars da lingua materna rumantscha absolvi il medem program da furmaziun sco lur conscolars da lingua tudestga. L'instrucziun en il rom rumantsch ha gi lieu per els en duas lecziuns emnilas supplementaras. La revisiun da la Lescha davart las scolas medias dals 27-9-1998 ha revalità fermamain la posiziun dal rumantsch sin quest stgalim. A partir da l'onn da scola porschan las scolas medias en il Grischun ina maturitad bilingua (rumantsch/tudestg). Sper il rom rumantsch vegnan instruids dus ulteriurs roms da basa en lingua rumantscha. Suenten la refurma da la scola media pon ils gimnasiast uss er tschermer rumantsch sco emprima lingua, sco lingua estra, sco rom d'accent u sco rom facultativ.
Scola media da diplom	D/R/I	En ils novs plans d'instrucziun da la Scola media da diplom a Cuira survegn il rumantsch la medema posiziun sco emprima lingua sco il tudestg ed il talian.

 Stgalim da scola LI Dotaziun d'uras/remartgas

**Scol'auta
professionala da
pedagogia dal
Grischun (SAP GR)
www.pfh-gr.ch**

T/R/Ta La Scol'auta professionala da pedagogia dal Grischun (SAP) remplazza dapi il 2003/2004 il Seminari scolastic grischun (cun partiziun rumantscha) e l'antieriura Scola da dunnas dal Grischun (cun partiziun rumantscha ed in model per promover la furmaziun interculturala) a Cuira sco er la partiziun dal Seminari scolastic a la Scola media d'Aschera. La SAP scolescha persunas per la scolina e la scola primara (studi da diplom) e porscha curs da perfecziunament a magistras e magisters, curs da stad, in'instrucziun en ina segunda lingua e curs da perfecziunament intensivs. Ultra da quai è activa questa scol'auta sin il champ da la perscrutaziun e dal svilup. Ils plans da studi generals per la scolaziun fundamentala a la SAP GR sa basan sin la Lescha davart la Scol'auta professionala da pedagogia dals 27-9-1998 (DG 427.200), sin la Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun dals 26-11-2000 (DG 421.000) e sin cunvegns e reglaments interchantunals. Il rumantsch vegn resguardà commensuradamain tant en las direcziuns da studi «scolina» (emprima lingua ed integraziun linguistica, segunda lingua chantunala) e «scola primara» (emprima lingua, segunda lingua chantunala) sco er en la direcziun da studi «didactica sectoriala resp. didactica dal rom a basa d'ina furmaziun professionala orientada tenor il plan d'instrucziun». Per il mument na cuntanscha la puschida en lingua rumantscha dentant betg quella da l'antierur Seminari scolastic e da l'antieriura Scola da dunnas. Dapi il matg 2002 s'occupa ina gruppa da lavur intensivamain cun las pussaivladads da resguardar adequatamain il rumantsch ed il talian a la SAP.

Pädagogische Fachhochschule Graubünden
Scuola universitaria pedagogica dei Grigioni
Scol'auta professionala da pedagogia dal Grischun

**Scola per
Linguistica
Applitgada (SLA)
(www.sal.ch)**

T/R/Ta Scola specialisada superiura per scolaziun e perfecziunament cun sedia a Turitg e filiala a Cuira. Stretga collavuraziun cun l'Institut per medias e comunicaziun (IMC) a Cuira (www.imkchur.ch). La SLA porscha ses studi preparatori sco er ses studis da prediplom e da diplom er en lingua rumantscha.

 Stgalim da scola LI Dotaziun d'uras/remartgas

Universitads T/ F/Ta/R Ina vasta purschida per studegiar la lingua e la litteratura rumantscha a l'Universitad ed a la SPF da Turitg (incumbensas d'instrucziun; dapi il 1985 professura extraordinaria per linguistica e litteratura rumantscha cun vacanza dal 1996 al 2001; assistentas ed assistents; www.unizh.ch/rose) ed a las universitads da Friburg (incumbensas d'instrucziun; dapi il 1991: professura ordinaria per filologia rumantscha; assistentas ed assistents; www.unifr.ch, fs-phil-rom@unifr.ch), da Geneva (professura ordinaria per linguistica e litteratura rumantscha; www.unige.ch/lettres/roman) e da Berna (en il rom da la linguistica cumparativa; www.roma.unibe.ch). L'Universitad da Friburg è la suletta universitad svizra che porscha rumantsch sco rom principal. Ultra dals students da romanistica furma ella ina gronda part dals magisters secundars e gimnasials da lingua rumantscha. Ensem cun la partiziun per la scolaziun da magisters da l'istitut pedagogic da l'universitad è vegnì elavurà in program da scolaziun per ils futurs magisters secundars e gimnasials rumantschs. A l'Universitad da Turitg pon ins studegiar rumantsch sco emprim e/u segund rom lateral.

LI = Lingua d'instrucziun, R = Rumantsch, T = Tudestg, F = Franzos, Ta = Talian

Tip da scola cun rumantsch sco lingua d'instrucziun (scola RLI)

Malgrà il num nun è la scola rumantscha tradiziunala (scola RLI) ina scola monolingua. I sa tracta plitost dad in dals systems da scola ils pli vegls e pli cumprovads. Cuntrari a la gronda part dals ulteriurs models da scola, ch'èn sa sviluppads a partir dals onns 1970 en consequenza da resultats da perscrutaziun positivs, è la bilinguitad da la scola rumantscha sa sviluppada plitost casualmain da la realitad politic-linguistica e culturala dal Grischun dal 19avel tschientaner. La scola rumantscha po pia vegnir considerada sco ina scola biligua creschida a moda natirala. Deplorablamain manca la scola rumantscha (scola RLI) anc oz en la plipart da las enumeraziuns da models da scola bilingua. Pir en ils onns 90 han ins renconuschì en connex cun ina retschertga che la scola RLI correspunda per gronda part als excellents models da scola bilingua, sco quai ch'els vegnan propagads p.ex. en Canada. La scola RLI ademplescha gist duas incumbensas fitg impurtantas: la realisaziun d'ina «ferma bilinguitad» e la garanzia d'ina «protecciun da la lingua minoritara».

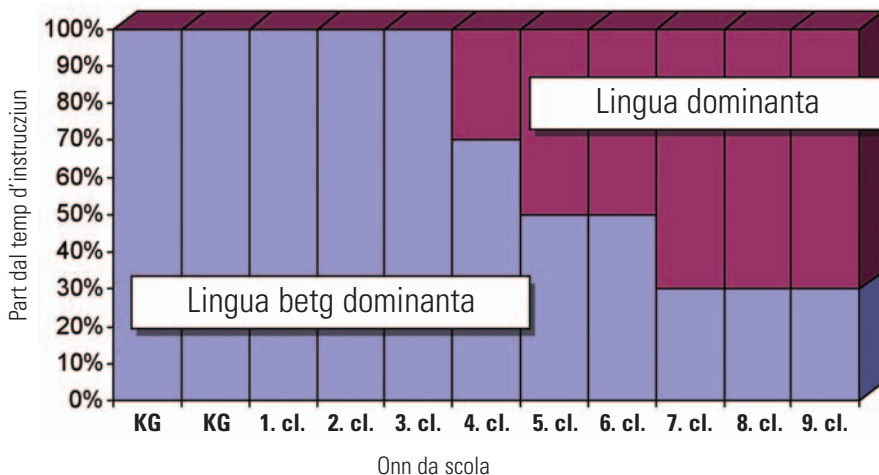
Bilinguitad

Tut ils absolvents da la scola RLI èn almain bilings, e quai independentamain da l'origin linguistic da las scolaras e dals scolars. Fin a la quarta classa succeda l'entira instrucziun en rumantsch. Da la quarta a la sisavla classa vegn il tudestg instrui sco rom, il rumantsch resta vinavant la lingua d'insrucziun. Tras l'immersiun totala tempriva «sfunsan» p.ex. ils scolars narumantschs en il rumantsch e n'emprendan uschia betg mo la lingua sco tala, ma acquistan er la materia betg linguistica en rumantsch e tras il rumantsch. Al nivel superiur da la scola populara daventa il tudestg la lingua d'insrucziun principala. Be anc ils roms rumantsch e biologia vegnan instruids en rumantsch. Questa midada da la lingua d'insrucziun pussibilitescha als scolars da lingua rumantscha l'immersiun en la lingua tudestga. Ina retschertga dal Fond naziunal svizzer ha pudì cumprovar empiricamain la gronda efficienza da la scola RLI per cuntanscher la bilinguitad rumantsch-tudestg.

Protecziun da la lingua

Ultra da l'acquisiziun d'ina ferma bilinguitad rumantsch-tudestga ha la scola RLI ina funcziun da protecziun eminentamain impurtanta per la lingua rumantscha. En scolina e da l'emprima fin a la quarta classa succeda l'insrucziun be en rumantsch. Per consequenza emprendan scolars narumantschs da bell'entschatta la lingua rumantscha. Questa concentrasiun tempriva ed intensiva sin la lingua betg dominante garantescha ina consolidaziun da las structures linguisticas tar tut ils scolars participads e metta la basa per ina bilinguitad equilibrada, senza ch'il rumantsch vegnia memia baud e memia ferm sut pressiu da la lingua dominante tudestga. Plinavant garantescha quest proceder en in tschert senn che famiglias narumantschas sa sfadian pli fitg da s'integrar linguisticamain en il territori

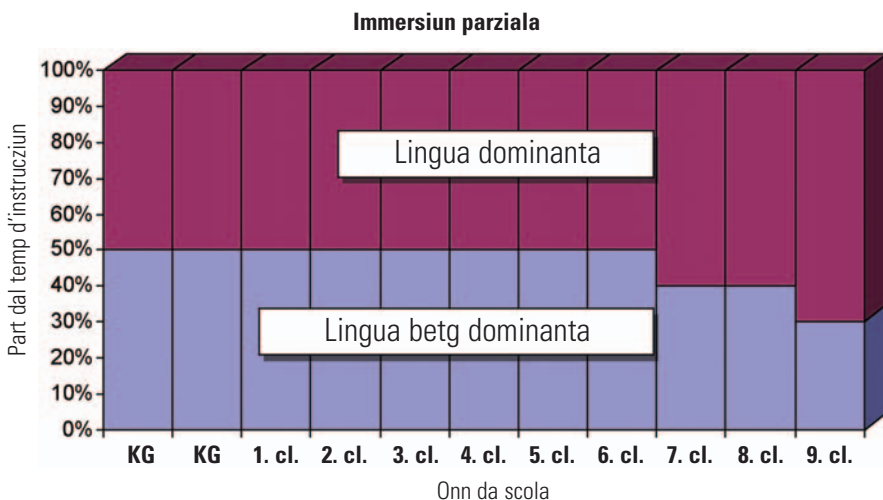
Immersiun totala tempriva

rumantsch. Malgrà che l'instrucziun da tudestg cumenza pli tard, cuntanschan ils absolvents da la scola RLI pli u main la medema competenza en la lingua tudestga sco lur collegas (monolings) dal Grischun tudestg – e quai cun l'effect secundar empernaivel ch'els cuntanschan questa competenza gist en duas linguas.

La scola RLI è creschida a moda organica. Ella n'è betg circumdada dal nimbus dal «nov» e n'è betg vegnida creada da geniturs u magisters interessads. Ella reflectescha simplamain la normalità, uschia che la populaziun e las autoritads n'èn betg u be pauc conscientas da posseder insatge ordvart prezios.

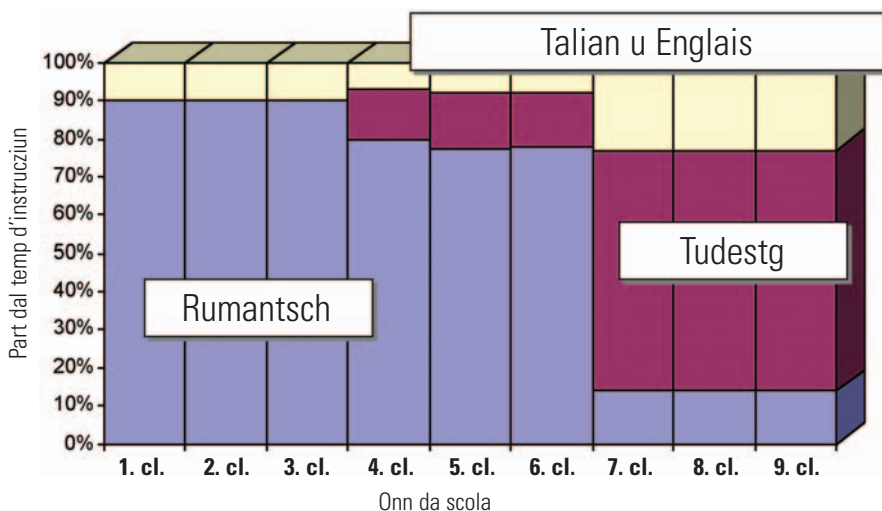
In'otra situaziun preschentan las furmas da la scola bilingua «pli modernas», stgaffidas p.ex. en connex cun il project da scola Samedan. Ellas survegnan en general dapli atenziun. La scola bilingua RLI (immersiun totala tempriva) è vegnida remplazzada en quest cas tras in sistem da scola cun immersiun parziala. Faussamain vegn considerata savens be questa furma sco «scola bilingua». Bain valan er scolas cun immersiun parziala tempriva sco fermes models da scola bilingua, ma ellas èn vegnidas concepidas en emprima lingua per linguas «grondas» e «fermas» (p.ex. franzos-englais), da maniera ch'ellas na pon betg u mo cun difficultad garantir la funcziun da protecziun necessaria per la lingua minoritara. Ins sto svair che las stentas da proteger la lingua minoritara sco er la dotaziun da las uras en questa lingua stuessan esser tant pli grondas, pli flavel ch'il status d'ina lingua minoritara è en il mintgadi. En cumparegliaziun cun las scolas RLI mussan ils novs models dentant savens in rinforzament da la lingua tudestga. Il fatg che l'instrucziun da tudestg cumenza uschè baud (per part gia en scolina) demotivescha en pli ils immigrants d'auters linguatgs da s'integrar linguisticamain.

Questas reflexiuns na dastgan dentant betg far emblidar il fatg ch'ils pli novs models da scola bilingua cun in'immersiun parziala vegnan introducids per evitar menders scenaris. Uschia vegn la scola RLI adina dapli sut pressiu en insaquantas vischnancas al cunfin linguistic cun ina majoriad tudestga creschenta ch'ha insistì da introducir pli baud il tudestg sco lingua d'instrucziun u perfin da midar a la scola (monolingua) tudestga. La suletta soluziun è stada fin oz quella d'introducir la scola tudestga. Retschertgas en il rom dal project da scola Samedan han mussà che l'introducziun da la scola cun immersiun parziala ha promovì en la populaziun ina ferma conscienza per la bilinguitad, main marcanta en vischnancas cun rumantsch sco lingua d'instrucziun.

Per la scola RLI fiss imaginabel e realisabel er il pass da la bilinguitad a la trilinguitad. Enstagl da cumenzar pli baud cun l'instrucziun en tudestg, la lingua totalmain dominante, duessan las scolaras ed ils scolars emprender l'emprim ina lingua che na concurrenzescha betg directamain il rumantsch. Pussaivel fiss p.ex. in tip da scola che prevesess il talian u l'englais (ils emprims onns sco rom, pli tard a moda immersiva) a partir da las emprimas classas da la scola primara. Il talian e l'englais na muntan nagin privel direct per il rumantsch e pudessan render (anc) pli attractivas las scolas rumantschas. La scola rumantscha pudess senz'auter avair ses avegnir en la realisaziun da la trilinguitad.

Tip da scola RLI, in model per l'avegnir?

Cathomas 1998, 1999a, Cathomas & Carigiet 1997

Emprovas da scola bilingua

Ils plans d'instrucziun da la scola populara grischuna na cuntengan fin oz nagina regulaziun per scolas che vegnan manadas a moda bilingua en il senn d'ina immersiuin parziala (il cuntrari vala per l'immersiuin totala da la scola tradiziunalmain rumantscha). Quai pertutga scolas rumantschas situadas al cunfin linguistic tudestg-rumantsch. A quellas permettan ils novs plans d'instrucziun emprovas da scola cun in'immersiuin parziala.

Emprova da scola Samedan (Engiadin'Ota)

En ils onns 1996–2000 è vegnì realisada a Samedan in'emprova da scola cun la finamira da promover la bilinguitad rumantsch-tudestga en scolina ed en scola populara ed a medem temp da rinforzar e da proteger il rumantsch a moda efficazia. Il s uffants duain profitar da la plurilinguitad. Ins vul svegliar ina chapientscha linguistica pli gronda che po strusch vegnir cuntanschida tras in'instrucziun monolingua. En pli vul ins realisar in'equivalenza tranter il rumantsch ed il tudestg fin a la fin dal 9avel onn da scola (plurilinguitad equilibrada). A basa dals resultats positivs ha la Regenza grischuna dà il 2002 la permissiuin a la vischnanca da Samedan da manar sia scolina e sia scola populara definitivamain a moda bilingua. Dal reminent: la «scoula cumünela» da Samedan è la suletta scola populara en Svizra cumpletamain bilingua.

Emprova da scola Puntraschigna (Engiadin'Ota)

A partir da l'onn da scola 2003/04 ha er la vischnanca da Puntraschigna en Engiadin'Ota introduci in model da scola biling (decisiun communal dal 18-3-2003 a basa d'in conclus da la Regenza dals 11-4-2003). Quel è dentant main consequent che quel da Samedan. Las finamiras da las duas vischnancas èn identicas.

Emprova da scola Cuira

In ulteriur project da scola bilingua, accumpagnà scientificamain, ha lieu en la Scola da la citad da Cuira dapi l'entschatta da l'onn da scola 2000/01: scolaras e scolaras en duas classas particularas vegnan instruids en lingua tudestga e taliana, en in'autra classa en lingua tudestga e rumantscha. Il resultats da fin uss èn positivs. L'onn da scola 2003/04 han 36 scolaras e scolaras da l'emprima fin a la quarta classa frequentà l'instrucziun bilingua a Cuira.

Instrucziun da linguas estras al stgalim primar e superiur

Il 2001 ha il Cussegl grond dal chantun Grischun decidì da determinar las linguas d'instrucziun en tut las regiuns linguisticas a moda identica (a partir da l'onn da scola 2002/03):

- ina lingua chantunala sco lingua d'instrucziun (1.–9. cl.)
- in'ulteriura lingua chantunala sco emprima lingua estra obligatoria (4.–9. cl.)
- instrucziun d'englais obligatoria (7.–9. cl.)
- purschidas spezialas en il sector dals roms d'elecziun per quellas linguas naziunalas (tr.a. il franzos) che na vegnan betg purschidas sco roms obligatoris (7.–9. cl.).

«L'Arch San Martin»: in cudesch da scola per la 1. classa.

En las scolas da lingua rumantscha è il rumantsch la lingua d'instrucziun al stgalim primar, il tudestg l'emprima lingua estra; al stgalim superiur è il rumantsch obligatori sper il tudestg e l'anglais. Al stgalim primar da scolas da lingua tudestga po il rumantsch er vegnir tschernì sco segunda lingua. Pliras vischnancas en il territori tradiziunalmain rumantsch, ch'han tschernì il tudestg sco lingua d'instrucziun, fan diever da questa pussaivladad: San Murezzan, Bravuogn, Surava, Vaz/Lai, Ziràn, Andeer, Razén, Domat, Flem, Glion. Ina vischnanca da lingua tudestga, Sursaissa, ha introduci il rumantsch sco emprima lingua estra, entant che las vischnancas da Samignun e da Val, domaduas situadas al cunfin lingusitic rumantsch-tudestg, han preferì il talian. Duas vischnancas rumantschas cun scola primara tudestga (Sched e Veulden) ed ina vischnanca tudestga (Valendau), che instrueschan rumantsch sco segunda lingua, han remplazzà en ils onns 2001 – 2003 quella lingua tras il talian. Ellas sa refereschan al nov concept da linguas chantunal che prevesa l'instrucziun da talian obligatoria al stgalim superiur da la scola populara.

Il center didactic online da la CGL

L'onn 2002 ha la Conferenza Generala Ladina (CGL), l'uniun da magistras e magisters da l'Engiadina e da la Val Müstair, installà in center didactic online che renda accessibel meds d'instrucziun moderns, material didactic actual ed attractiv sco er ideas per l'instrucziun creativa (www.rumantsch.ch > didacta > cgi).

«Valischa per emprender da leger» per la Surselva

Il Center da competenza e management (CCM = post da collavuraziun regionala da la Lia Rumantscha per la Surselva) a Laax ha realisà ina «valischa per emprender da leger» per las scolas primaras en Surselva. I sa tracta d'ina valischa cun gieus rumantschs che duai (puspè) intermediar als uffants il plaschair d'emprender la lingua rumantscha. La basa da quest project è ina lavur da diplom da trais studentas dal Seminari per pedagogia curativa Turitg (SPC) ch'han inoltrà il 2001 in prototip d'ina valischa per emprender da leger.

Litt: Baker, C. Pyrs Jones, S., *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 1998; Carigiet, W./Cathomas, R., *Immersion – und kaum einer merk't's. Von der Zweisprachigkeit der SchülerInnen romanischsprachiger Schulen*, in: *Babylonia, Schweizerische Zeitschrift für Sprachenlernen und Sprachunterricht, Fondazione Lingue e Culture, Comano 1997*; Gregori, G. P., *Romanisch vor und nach der Mittelschulreform*, in *Babylonia 6 (1998)*, 57 – 58; P. Engi, *Die Volksschule im dreisprachigen Kanton GR*; www.punts-info.ch/organisationen/organisation_ErziehungGR.htm.

Dretg**Nivel federal e chantunal**

Il rumantsch ha al nivel chantunal (dapi il 1880/92) ed al nivel federal (dapi il 2938) formalmain il medem status giuridic sco las autras linguas naziunalas en il Grischun ed en Svizra. En realitad n'è l'egualitad dal status giuridic dentant anc adina betg garantida. La nova Constituziun federala dals 18-4-1999 (art. 70 nCF) e la nova Constituziun dal chantun Grischun dals 18-5-2003 (art. 3 nCC) furman las basas legalas per ina promoziun consequenta da las minoritads linguisticas en Svizra. Leschas da linguas particularas al nivel federal e chantunal duain reglar l'adiever concret dal rumantsch.

Tenor ils rapports davart las minoritads che la Confederaziun ha preschentà al Cussegl da l'Europa en ils onns 2001/02 èn las minoritads naziunalas da la Svizra, en spezial er las minoritads linguisticas, protegidas suffizientmain tras il federalissem e tras la garanzia nondiscriminanta dals dretgs costituziunals. En ses rapports fa il Cussegl federal attent al fatg ch'ils chantuns èn principalmain cumpetents en dumondas da la politica linguistica.

En in palpiri strategic, approvà da la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha ils 25-10-2003, vegn intimà il Chantun da prender tut las mesiras pussaivlas per promover il rumantsch. L'onn 2001 èn ils deputads rumantschs dal Cussegl grond s'unids ad ina gruppa parlamentara per pudair represchentar ils interess da la Rumantschia a moda pli unitara.

A l'emprim «cumin» da l'unìun regionala sursilvana Romania ils 29-11-2003 è tr.a. vegnì exprimi il giavisch da disponer d'ina plattafurma politica per affars rumantschs.

Nivel communal

Mintga vischnanca resp. mintga organisaziun regionala (= corporaziuns communalas) po determinar en atgna cumpetenza las linguas uffizialas relevantas al nivel communal e regional. En quel senn pon vischnancas ed organisaziuns regionalas rumantschas er determinar il rumantsch sco lingua uffiziala. Vischnancas da lingua rumantscha publitgeschan per regla er ils documents uffizials en rumantsch resp. en rumantsch e tudestg. En vischnancas cun ina gronda maioritad rumantscha vegnan las radunanzas dal cussegl communal salvadas en rumantsch. Percunter è la situaziun pli difficila en vischnancas linguisticamain fitg maschadadas. Qua vegn en general duvrà il tudestg sco lingua da tractativas. Per promover la lingua rumantscha finanziescha il Chantun servetschs linguistics regionals che sustegnan las vischnancas ed autras organisaziuns en l'adiever dal rumantsch.

Nivel da scola

L'urden da scola chantunal pussibilitescha da manar scolas rumantschas en il territori rumantsch. Las vischnancas decidan dentant, tenor cunvegna cun il Chantun, en atgna cumpetenza davart lur lingua(s) da scola. Davart l'adiever dal rumantsch en las scolas vesair chap. «Scola» p. 48 s.).

Nivel giuridic

L'organisaziun giudiziala dal chantun Grischun è vegnida reformada fundamentalmain cun la votaziun dal pievel dals 2-3-2000. Las Dretgiras circuitalas èn vegnidas midadas en Dretgiras districtualas, tar las qualas il linguatg giudizial na vegn betg determinà da la legislaziun chantunala. Perquai èn da princip ils districts competents da determinar il(s) linguatg(s) giudizial (s) relevant(s) per la Dretgira districtuala. Sch'in district è situà en il territori rumantsch, po il rumantsch vegnir determinà sco linguatg giudizial e la procedura po vegnir exequida en quest linguatg. Quest proceder vegn sustegnì dal Tribunal federal en la giurisdicziun tar il princip territorial. En la pratica n'è la dumonda davart il linguatg giudizial relevant betg reglada explicitamain. Ina partida da lingua rumantscha po dentant duvrar avant dretgira per ordinari ses agen linguatg.

Damai ch'il rumantsch vala sco linguatg giudizial, èn admissas er proposiziuns e testimonianzas en quest linguatg.

Tenor l'artitgel 20 da la Lescha davart la giurisdicziun administrativa en il chantun Grischun valan sco linguatgs giudizials da la dretgira administrativa las linguas nazionalas reconuschidas en la Constituziun chantunala. Cun quai vala er il rumantsch sco linguatg giudizial. Sch'ina partida sto compairar avant la dretgira administrativa, po elle er duvrar la lingua rumantscha. Medemamain èsi pussaivel da duvrar la lingua rumantscha per mintga affar giuridic sco er en il rom da la verificaziun publica d'affars giuridics. [Tenor il Rapport davart las minoritads da la Confederaziun dal december 2002 per maun dal Cussegl da l'Europa].

Meds da massa

Tenor l'art. 3 da la Lescha federala davart radio e televisiun (LRTv, CS 784.40) han ils meds da massa electronics l'incumbensa da resguardar e da far pli enconuschenta la diversitad dal pajais e da sia populaziun. La Societad svizra da radio e televisiun (SSR) sco responsabla per ils programs nazionals e regiunals è obligada tenor l'art. 27 al. 1 LRTv e l'art. 2 al. 1 lit. a da la concessiun da la SSR da porscher programs da radio en tut las linguas nazionalas, particularmain er en lingua rumantscha. La Cuminanza rumantscha radio e televisiun (CCR) sco societad regiunala da la SSR mantegna perquai in radio rumantsch (vesair «Radio e televisiun», p. 67 s.). Dals dus radios locals Radio Engiadina e Radio Grischa pretenda la Confederaziun d'emetter en lur program ina part adequada da novitads quotidianas e d'emissiuns regularas davart eveniments socials e culturalis en lingua rumantscha e taliana.

En il sector da la televisiun incumbensescha l'art. 27 al. 2 LRTv il Cussegl federal da resguardar ils basegns da la Svizra rumantscha en ils programs per las regiuns da las linguas uffizialas. L'art. 2 al. 1 lit. b da la concessiun da la SSR oblighescha l'interpresa nazionala da radio e televisiun da resguardar ils basegns da la Svizra rumantscha entaifer ils programs da televisiun da las ulteriuras regiuns. Perquai vegnan emess regularmain programs rumantschs sin ils chanals da la Svizra tudestga e repetids sin ils chanals svizzers da lingua taliana e franzosa.

Cun sustegns finanziaus da la Confederaziun e dal chantun Grischun han ins pudì realisar in'agentura da novitads rumantscha che garantgescha in augment quantitativ ed actualisà da la purschida mediala rumantscha.

Dapi ils 5-12-1996 cumpara l'«Engadiner Post» trais giadas l'emna cun il suttitel «Posta Ladina» e cun ina part redacziunala rumantscha dad almain duas paginas.

Dapi ils 6-1-1997 edescha la Südostschweiz Mediengruppe SA sut il titel «La Quotidiana» ina gasetta dal di en lingua rumantscha (jidioms e rumantsch grischun).

Cultura

L'emprim da schaner è entrà en vigur en il chantun Grischun la nova Lescha per promover la cultura (LPC), tenor la quala il Chantun ha da resguardar la varietad culturala e linguistica da las differentas regiuns e gruppas da populaziun (mantegnair e tgirar la trilinguitad e spezialmain las linguas minoritaras). En il rom da la promoziun da la cultura vegn perquai er promovida la cultura rumantscha (sustegnair furmas d'expressiun e d'iniziativa specificamain rumantschas, translatar en rumantsch ovras d'autras linguas e translatar ovras rumantschas en autras linguas).

La collecziun e l'ediziun dad ovras dramaticas, musicalas e litteraras vegnan realisadas surtut da las organisaziuns linguisticas rumantschas. Ultra da questas instituziuns ha er la Biblioteca chantunala l'incumbensa da rimnar e da metter a disposiziun medias en connex cun il Grischun e cun quai er medias en lingua rumantscha resp. davart la lingua e cultura rumantscha.

Nums locals, nums da circuls e da vischnanca

La plipart dals circuls, da las vischnancas e dals lieus en il territori rumantsch ha nums rumantschs. Relevanta per la registraziun e la midada da nums locals sco er da nums da circuls e da vischnancas è l'Ordinaziun davart ils nums locals ed ils nums da vischnanca e da staziun dals 30-12-1970 (DS 510.625).

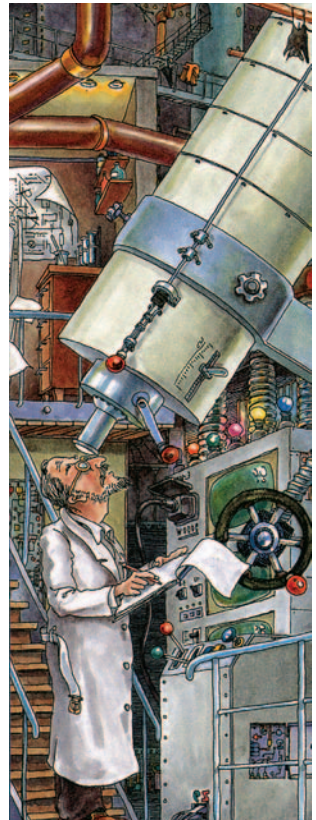
Persunas privatas

Persunas privatas da lingua rumantscha pon duvrar lur atgna lingua en il contact cun istanzas communalas, chantunalas e federalas. Las respostas vegnan per regla scrittas en quella lingua, en la quala la dumonda è vegnida preschentada.

Litt: Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras. Segund rapport da la Svizra, www.kultur-schweiz.admin.ch.

In sguard en l'avegnir: nua discurr'ins anc rumantsch?

Illustraziun: Ovra svizra da lectura per la juventetgna

Administraziun e servetsch public

Al nivel federal (cf. era www.ch.ch)

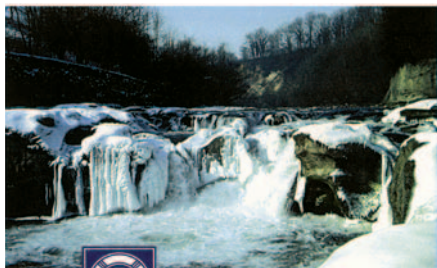
- Adiever uffizial
- Documents e publicaziuns: bancnotas, passaport, carta d'identitad, decrets, leschas ed ordinaziuns (Constituziun federala, explicaziuns davart las votaziuns, euv.), brochuras d'infurmaziun dals uffizis federals, euv.
 - Militar: dal 1988 al 1992 èn vegnidas manadas quatter cumpagnias grischunas d'infanteria en rumantsch. Material d'instrucziun e documents personals en rumantsch.
 - Administraziun federala: en contact cun personas da lingua rumantscha (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.). Represchentaziun extremamain pitschna da la Rumantschia sco er da l'ulteriura Svizra latina en las schefetaschas da l'administraziun federala
 - Tribunal: vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.

- Administraziun privata
- Organisaziuns socialas e culturalas, organisaziuns per la proteccziun da l'ambient, euv.: sin palpiri da brev, per paginas d'internet ed acziuns spezialas.
 - Segiranzas: per formulars e scrittiras.
 - Bancas: en singuls cas, sch'ellas han pliras filialas en il territori rumantsch.

- Producents e distributors da martanzia
- Per la publicitad en il territori rumantsch e per inscripziuns e descripziuns da tscherts products (surtut sche las filialas sa chattan en il Grischun).

- Servetschs publics
- La Posta e las VFF dovran sporadicamain er il rumantsch per lur stampats ed inscripziuns. Las paginas d'infurmaziun rumantschas e l'«ura discurrenta» (161) en lingua rumantscha èn vegnidas dismissas cun la surpigliada tras la Swisscom Directories SA.

- Revistas
- Numerusas revistas e gasettas d'interpresas (p.ex. Coop) e d'instituziuns svizras resguardan per part er il rumantsch.

Schweizerische Lebensrettungs-Gesellschaft SLRG
 Société Suisse de Sauvetage SSS
 Società Svizzera di Salvataggio SSS
 Societad Svizra da Salvament SSS
 Postfach 161, 6207 Nottwil

Numerusas instituziuns ed organisaziuns dovran il rumantsch sin lur palpiri da brev, sin lur paginas d'internet, euv.

Al nivel chantunal

- Adiever uffizial
- Administraziun chantunala: per contacts cun la populaziun rumantscha (vesair chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 38 s.). Decleraziun da taglia electronica 2002 (CD-ROM) be en tudestg e talian!
 - Inscrizziuns d'edifizis publics: obligaziun da translatar er en rumantsch.
 - Scola: vesair chap. «Scola», p. 48 s.
 - Chanzlias ed uffizis: tenor las directivas per la translaziun da texts uffizials (vesair, chap. «Situaziun giuridica dal rumantsch», p. 43).
 - Enconuschientschas dal rumantsch na vegnan savens betg pretendidas en ils uffizis chantunals dal territori rumantsch (sic!).
-

- Administraziun privata
- Organizaziuns ed instituziuns chantunals (analog al nivel federal).
-

- Producents e distributurs da martganzia
- Per publicitad ed etichettas da products (analog al nivel federal).
-

- Servetschs publics
- La Posta: per formulars, texts publicitars, euv.
 - Cudesch da telefon: sin giavisch indicaziuns da professiuns u nums d'interpresas en rumantsch.
-

Al nivel regional

- Sfera privata
- Il rumantsch è la lingua principala en famiglia, en vischnanca, en las societads localas e tranter amis.
-

- Sfera publica e professiunala
- En la vita publica e professiunala vegn duvrà solitmain il rumantsch per ils contacts orals; per la correspundenza percenter sa serv'ins dal rumantsch u dal tudestg, tut tenor la lingua dal destinatur.
-

- Baselgia
- Bibla, texts liturgics, instrucziun religiusa e chanzuns spiritualas en lingua rumantscha.
 - Servetschs divins en rumantsch en vischnancas rumantschas intactas, alternativamain en rumantsch ed en tudestg en vischnancas bilinguas.
 - Servetschs divins en las regions turisticas en rumantsch ed en tudestg.
 - Il decret davart la Rogaziun federala vegn consegnà a las pravendas rumantschas en lingua rumantscha.
-

- Administraziun communal
- En l'Engiadina Bassa ed en Val Müstair (incl. S-chanf e e Zuoz en Engiadina'Ota) è l'adiever dal rumantsch sco lingua administrativa obligatori (reglament dal 1995 davart l'adiever linguistic uffizial). A partir dal 1996/97 vala il medem er per la plipart da las vischnancas en Sur- e Sutselva ed en il Grischun central:
Regulativs rumantschs: (Surselva) Andiastr, Breil, Cumbel, Medel, Degen, Falera, Flond, Laax, Lumbrein, Pigniu, Pitasch, Rueun, Schlans, Sumvitg,

Surcuolm, Trun, Tujetsch, Suraua, Vignon, Vrin, Vuorz; (Sutselva) Casti-Vargistagn; (Grischun central) Stierva, Mon, Salouf, Riom-Parsonz, Cunter, Suagnin, Tinzong-Rona, Mulegns, Sur.

Regulativs bilings: (Sutselva) Trin, Domat, Razèn, Donat; (Grischun central) Casti.

- En vischnancas bilinguas: rumantsch e tudestg.

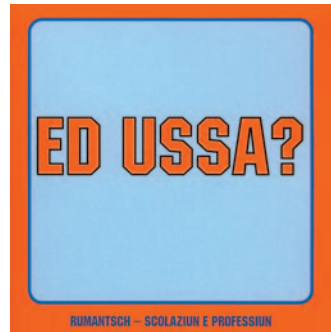
Scola	<ul style="list-style-type: none"> • Vesair chap. «Scola», p. 48 s.
Interpresas industrialas	<ul style="list-style-type: none"> • Per offertas, quints, correspondenza, etichettas da products, manifestaziuns publicas, euv. • Ina brochura publitgada l'onn 2002 da la Giuventetgna rumantscha (GiuRu) cun il titel «Ed ussa?» infurmescha davart pussaivladads professionalas che premettan enconuschientschas dal rumantsch.
Interpresas publicas	<ul style="list-style-type: none"> • Viafier retica: diever parzial dal rumantsch per infurmaziuns generalas, per la controlla dals bigliets, per uraris ed inscripziuns, euv. • Uniuns da traffic: diever parzial dal rumantsch per ils texts da reclama e per infurmaziuns.
Pumpiers	<ul style="list-style-type: none"> • Documents, instrucziun e moda da discurre parzialmain en rumantsch.
Stadi civil	<ul style="list-style-type: none"> • En ils circuls dal stadi civil en l'intschess rumantsch vegn duvrà il rumantsch per ils extracts e per las communicaziuns. Sin giavisch ha lieu la ceremonia civila en rumantsch.
Meds da massa	<ul style="list-style-type: none"> • Vesair chap. «Meds da massa», p. 64 s.
Cultura	<ul style="list-style-type: none"> • Ritga cultura en 5 idioms scrits, teater popular vivent, societads da chant, scolaziun da creschids, bibliotecas, diversas manifestaziuns publicas e privatas, euv. (vesair chap. «Cultura», p. 71 s.).

La Posta (pli baud: PTT) ha prestà lavur da pionier sin il champ l'applicaziun dal rumantsch.

«Ed ussa?»:

Questa brochura infurmescha davart pussaivladads professionalas en lingua rumantscha.

Meds da massa

Pressa e publicaziuns

La pressa rumantscha va enavos sin l'entschatta dal 19avel tschientaner, cur che las Trais Lias èn s'unidas per furmar il chantun Grischun. Il pievel aveva pers la controlla e la survista generala ed aveva basegn d'infurmaziuns independentas che mo ina pressa libra pudeva garantir. La pressa era dentant er suttamessa ad interess da la politica da partida e ad interess confessional ed è restada – sper las scrittiras religiusas – la suletta lectura e funtauna da furmaziun fin enturn l'onn 1850.

En il 19avel e 20avel tschientaner èn cumparidas en il Grischun rumantsch numerusas gasettas e scrittiras, da las qualas han survivi intginas fin oz. Il 1996 ecistivan anc quatter gasettas emnilas rumantschas: il **Fögl Ladin** (1941–96, Engiadina/Val Müstair) e la **Gasetta Romontscha** (1857–1996, Surselva) cumparevan duas giadas l'emna, la **Pagina da Surmeir** (1946-oz, Surses/Val d'Alvra) e la **Casa Paterna/La Punt** (1920–96, Sutselva/Surselva protestanta) ina giada l'emna.

Ultra da numerusas publicaziuns periodicas cumparan en pli plirs chalenders annuals, annalas e revistas en lingua rumantscha. Chalenders: **Calender Romontsch/Surselva**, **Chalender Ladin/Engiadina e Val Müstair**, **Sulom surmiran/Surses e Val d'Alvra**, **Calender per mintga gi/Surselva e Sutselva reformada**; annalas: **Annalas da la Societad Retorumantscha** (publicaziun cun pretenziun scientifica); revistas: **Litteratura** (organ da l'Uniu da scripturas e scripturs rumantschs, dapi il 2004: Uniu per la Litteratura rumantscha).

La revista per juvenils «Punts»

«Punts» – in product che unescha ils juvenils Rumantschs da tut las regions

Ils 2-4-1994 han insaquants idealists giuvens da las differentas valladas dal Grischun rumantsch lantschè la revista per juvenils «Punts» (www.punts.ch). I sa tracta da l'emprima revista rumantscha surregionala e da l'emprim magazin per juvenils en il Grischun. «Punts» cumpara 12 giadas l'onn. L'idea d'ina revista per juvenils è naschida da la collavuraziun tranter las gasettas studenticas «La Talina» (periodica da la «Romania», l'uniu da studentas e students sursilvans), «Il Corv» (periodica da la «Ladinia», l'uniu da studentas e students engiadinais) ed «Il Zundrign» (periodica da la «Meirana», l'uniu da studentas e students surmirans) sut il patronadi da la Giuventetgna rumantscha (www.giuru.ch). La finamira da «Punts» è da promover il contact tranter ils giuvens Rumantschs, da disponer d'in med da comunicaziun surregional che sveglia novas energias e pussibiliteschas als juvenils da viver lur atgna lingua a moda plaschavla. «Punts» è commembra da l'Associazion da la pressa svizra da juvenils.

«La Quotidiana» – promoziun da la lingua cun meds publicistics

Ils 6 da schaner ha la Gasser Media SA (nov: Südostschweiz Mediengruppe AG) lantschà ina gasetta rumantscha dal di sut il titel «**La Quotidiana**» (LQ, www.laquotidiana.ch). Questa nova publicaziun integrescha las gasettas regiunalas surmenziunadas – exceptà la «Pagina da Surmeir» – sco er la pagina rumantscha «La Nova» che cumpareva dapi il 1994 en il «Bündner Tagblatt». Uschia è s'ac-cumppli – almain ord vista da la planisaziun linguistica – in grond giavisch. Suenter che la «La Quotidiana» aveva surpiglià il «Fögl Ladin», è la «Engadiner Post» sa declerada pronta da publitgar duas paginas en lingua rumantscha e da renunrar la gasetta emnila «**Engadiner Post/Posta Ladina**».

Il svilup da la LQ è ina lunga istorgia. Malgrà ch'il basegn d'ina gasetta rumantscha dal di era sa manifestà incontestablmain gia dapi decennis, han ils Rumantschs stuì spetgar vaira ditg sin sia realisaziun. Ina cumissiun da pressa ha remplazzà l'autra, suenter in numer nulla (1988) è cumpari in segund (1992), senza resultats concrets. Er l'unìun **Pro Svizra Rumantscha** (PSR; www.rumantsch.ch), fundada il 1992 per promover la pressa rumantscha ed engaschada dapi il 2001 pli fermamain er en auters secturs (infurmaziun, sensibilisaziun, meds d'instrucziun), n'ha betg pudì chattar ina soluziun per rinforzar la pressa rumantscha. Pir l'**Agentura da Novitads Rumantscha** (ANR), fundada il 1996 e finanziada da la Confederaziun e dal chantun Grischun, ha furni ina basa impurtanta per ina gasetta dal di. Cun l'agid da l'ANR è sa sviluppada ina gasetta rumantscha attractiva: redigida a moda professiunala, producida cun indrizz moderns e tgirada d'ina redacziun pitschna ma fitg motivada ed engaschada. Ultra da l'innovaziun linguistica promova la gasetta rumantscha dal di l'avischinaziun dals idioms, fa la punt tranter las valladas rumantschas e favurisescha il svilup d'ina identitad communabla.

La LQ è il vair portavusch da la Ruman-tschia. Ella s'occupa surtut da las regiuns rumantschas, senza dentant tralascar il rest dal chantun Grischun e l'exteriurs. Entant che l'infurmaziun da ed or da las regiuns succeda en ils singuls idioms, vegn per regla duvrà il rumantsch grischun en la part surregiunala.

«Tgi che sa rumantsch, sa dapli (RTR) – Tgi che legia rumantsch, sa anc dapli»: cun quest placat fa la pressa rumantscha reclama per novas lecturas e novs lecturs.

«Agentura da Novitads Rumantscha»:

L'Agentura da Novitads Rumantscha ANR proveda regularmain las medias rumantschas cun contribuziuns actualas.

La LQ e l'ANR èn staziunadas a Cuira (Südostschweiz Print SA), ma disponan er da posts redacziunals externs en tut las regiuns rumantschas (LQ: Glion, Donat, Stierva, Susch; ANR: Mustér, Zernez, Savognin, Cunter, San Murezzan, Ardez), a Berna ed a Schmerikon (ANR). La derasaziun da la LQ è stada difficila da bell'entschatta. Il particularissem regional ha impedi in augment dals abunents. Tschertas kundiziuns da basa pon vegnir influenzadas be marginalmain da la redacziun da la LQ. Ils Rumantschs èn oz cumpletmain bilings e na dependan betg per tut pretsch d'ina gasetta rumantscha dal di per satisfar lur basegn d'infurmaziun. En pli manca in'identitad panrumantscha e la prontezza da chapir ils auters idioms ed il rumantsch grischun è relativamain pitschna.

Il schaner 2003 ha la Südostschweiz Presse SA decidi da restructurar la LQ per motivs da spargn. La pressa rumantscha è arrivada qua tras ad in spartavias: sch'ella vegn surlaschada a las reglas da l'economia libra, èn las schanzas da survivor minimalas. Ils suandants facturs èn pia decisivs per il mantegniment da la gasetta rumantscha dal di: ina concentraziun da las forzas redacziunals dals meds da massa stampads, in sustegn finanziaal pli ferm dal stadi (sut il titel da la promoziun da lingua!) e la prontezza da las Rumantschas e dals Rumantschs da sustegnair la LQ, da l'abunar, da la leger e d'inserir en ella.

Litt: Cantieni, A. M., Geschichte der romanischen Presse in Graubünden, Vaz 1984; Deplazes, G., Funtaunas 3, Cuira 1990, 16–35. Zur LQ: Pro Svizra Rumantscha, Die romanische Tageszeitung. Das Projekt, 1993; M. Cabalzar, La Quotidiana – Sprachförderung mit publizistischen Mitteln, en: Die Südostschweiz, 27-1-2003; Lebrument, H. P., Es braucht nur etwas Marktwirtschaft. Ein Vorschlag zur Sanierung der romanischen Presse in Graubünden, en: Die Südostschweiz, 14-2-2003, 9.

Radio e televisiun**Radio e Televisiun Rumantscha****L'incumbensa**

Il Radio e Televisiun Rumantscha (RTR) è integrà en las structuradas organisatorias da la SRG SSR idée suisse. Tenor l'art. 26 da la nova Lescha federala davart radio e televisiun (LRTV) ha la SRG/SSR da realisar almain in program da radio per la Svizra rumantscha. Ultra da quai determinescha il Cussegl federal ils criteris, tenor ils quals ils basegns da radio e televisiun da la Rumantschia ston anc vegnir resguardads supplementarmain*. Il RTR sto pia crear ina purschida schurnalistica cun infurmaziun, furmaziun e divertiment en rumantsch, e quai a moda cumplessiva, actuala, fundada, independenta e damanaivla al public.

(* Quai è il cuntegn dal Service public svizzer, q.v.d. d'ina offerta da program che resguarda ils differents basegns ed interess da la populaziun en tut las quatter regiuns linguisticas).

L'importanza da las medias electronicas per ina minoritad linguistica è incontestada. Ils Rumantschs han d'engraziar a questa idée suisse ch'els disponan cun RTR d'in program da radio e televisiun rumantsch remartgabel. Ils principis da l'idée suisse èn la solidaritad envers las minoritads ed il respect e la stima da personas d'autras linguas. Sa basond sin la lescha federala duai l'offerta da radio e televisiun vegnir schlagiada ils proxims onns.

Ils programs da Radio e Televisiun Rumantscha – www.rtr.ch**Radio Rumantsch (RR)**

Il Radio Rumantsch emetta oz in program dal di da la damaun marvegli (06.00) fin a la saira tard (21.00). Las emissiuns porschan in program multifar: divertiment da tut gener, infurmaziuns localas, regionalas, naziunalas ed internaziunalas sco era sport. Tut quai vegn enramà d'ina vasta paletta musicala che tanscha da la musica da pop actuala als schlaghers fin a la musica populara svizra. In accent spezial dat il RR a la musica autentica da la Rumantschia en tut sias nianzas, dal chant choral fin al brass ed a la musica da pop e rock. Savens sa tracti d'atgnas registraziuns ch'ins po dudir exclusivamain al RR.

Radio Rumantsch

Il RR sa drizza ad in public vast. Sa chapescha duai era la giuventetgna vegnir cuntanschida cun rock e pop, infurmaziuns da basa competentas, trends, tips e servetschs, interpretaziuns novas, concerts directs, e.u.v.

Il Radio e la Televisiun Rumantscha tgiran la diversidad linguistica rumantscha, ma èn er averts per novaziuns sco la lingua da scrittira unifitgada rumantsch grischun. Las redacturas ed ils redactors modereschjan las emissiuns en lur agen idiom, senza zuppar il colorit local da la lingua. Il rumantsch grischun duai vegnir duvrà pli e pli sco lingua da leger. Ina da las finamiras centralas dal RTR è da contribuir al mantegniment dal rumantsch ed a la chapientscha vicendaivla.

In'ulteriura incumbensa impurtanta dal RTR è da far punts tranter las differentas regiuns linguisticas rumantschas e cun la diaspora rumantscha. RTR segirescha era la comunicaziun cun las autras regiuns linguisticas da la Svizra.

Il Radio Rumantsch po vegnir recepì sco suonda:

- via UU/UKW/FM en il territori grischun
- via satellit Eutelsat Hotbird 3 en l'entira Europa
- via cabel en bleras parts da la Svizra
- sur Internet, Live-stream, en tut il mund

Televisiun Rumantscha (TvR):

Televisiun Rumantscha

La Televisiun Rumantscha (TvR) è oz preschenta durant il temp d'emissiun principal sin il chanal da la televisiun svizra tudestga SF DRS 1 (cun repetiziun sin SFInfo.): cun l'emissiun d'infurmaziun «Telesguard» durant l'emna e cun l'emissiun da magazin «Cuntrasts» la dumengia. «Telesguard» è in'emissiun d'infurmaziuns actualas dal di davart il Grischun e la Rumantschia. L'emissiun da magazin «Cuntrasts» tradescha ses program gia en il titel: contribuziuns da film uschè variadas e multifaras sco il Chantun. En pli producescha la TvR quatter giadas l'onn l'emissiun «Pled sin via» e l'emissiun politica «Controvers», ina debatta engaschada da la Chasa federala. Mintga dumengia a las 17.30 pon guardar ils uffants l'«Istorgia da buna notg». Sin il chanal principal da la televisiun svizra tudestga SF 1 cuntanscha la TvR l'entira Svizra. Sin ils chanals svizzers da lingua taliana (TSI) e franzosa (TSR) vegnan las emissiuns repetidas.

Las contribuziuns per la televisiun èn suttituladas en la lingua dal chanal respectiv (Teletext pagina 777). Ellas èn ina fanestra regulara impurtanta che confrunta l'ulteriura Svizra cun la pli pitschna da sias gruppas linguisticas. Ils films da la TvR sveglian er in grond interess sur ils cunfins rumantschs ora ed han gia gudagnà premis nazionals ed internaziunals.

La SRG SSR derasa ses programs da televisiun via il satellit Eutelsat, per motivs dals dretgs d'autur dentant a moda codada. La decodaziun succeda cun la carta d'access SAT che vegn distribuida en Svizra als concessionaris da televisiun e che stat a disposiziun er a las Svizras ed als Svizzers a l'exteriur.

www.rtr.ch

Er RTR sa serva dal portal multimedial al mund e porscha in program d'internet multifar: contribuziuns elegidas da Radio e Televisiun Rumantscha, Radio Rumantsch live, infurmaziuns supplementaras actualas davart il program ed il manaschi, vastas prestaziuns da servetsch e streaming dal program da radio, infurmaziun davart ils temps e plazs d'emissiun, euv.

Cifras e fatgs (stadi: october 2004)

CollavuraturAs	ca. 120 (93 plazzas a temp cumplain) Expensas dal manaschi: frs. 20,5 miu (TvR 5,7 miu/RR 14,8 miu. La SRG SSR vegn finanziada cun taxas da concessiun (75%) e cun entradas da reclama (25%). La distribuziun dals meds finanziaals a las differentas unitads da l'interpresa succeda a moda solidara cun ina clav da repartiziun tenor il princip da la perequaziun finanziaala.
Public	<i>Radio Rumantsch</i> En media 27 000 auditorAs al di. Sco auditorS bilings taidlan ils Rumantschs plinavant ils programs dal Radio Svizzer SR DRS (Svizra tudestga e rumantscha) ed ils emetturs locals Radio Grisch/Engiadina. <i>Televisiun Rumantscha:</i> Il «Telesguard» cuntanscha var 200000 aspectaturS en media. Ils «Contrasts» cuntanschan 50000 aspectaturS en media. Grazia als sottitels sin TXT pagina 777 vegnan las atgnas produziuns rumantschas guardadas d'in public vast.
Studio principal a Cuira	Radio e Televisiun Rumantscha (RTR), 7002 Cuira (a partir da l'atun 2005 en il nov Center da medias) tel. +41 81 255 75 75, fax +41 81 255 75 00, www.rtr.ch
Correspondents	A Scuol, Samedan, Suagnign, Glion e Mustér ed en la Chasa federala a Berna.

Istorgia

- 1925 Emprimas emissiuns radiofonicas rumantschas dal Studio Turitg
- 1931 Fundaziun da la SRG SSR.
- 1943 Emprimas emissiuns radiofonicas rumantschas regularas (mintgamai l'emprim venderdi dal mais).
- 1946 Fundaziun da la CCR (Cuminanza Rumantscha Radio e Televisiun), l'associaziun purtadra per la promozion da las medias electronicas en rumantsch. Il 1954 vegn ella incorporada en la SRG SSR.
- 1963 Emprima emissiun da televisiun rumantscha cun il titel «Balcun Tort».
- 1966 Emprim post da programs a Cuira.
Las emissiuns radiofonicas rumantschas vegnan preparadas a Cuira ed emessas en lingia directa sur il segund program dal radio svizzer DRS.
- 1976 Avertura dal Studio regional Grischun a la Via dal Teater 1, Cuira.

- 1980 Emprima emissiuin dal «Telesguard» (mintga sonda).
- 1984 Schlargiament dal program da radio da 40 minutas a 2 1/2 uras al di. Avertura da la chadaina d'emetturs UKW Grischun per la derasaziun da las emissiuins radiofonicas rumantschas.
- 1987 Schlargiament dal program da radio a 4 uras al di.
- 1991 Schlargiament dal program da radio a 6 1/2 uras al di.
- 1992 Il Radio Rumantsch daventa in'unitad independenta ed autonoma da la SRG SSR, cun in agen directur.
- 1993 Schlargiament dal program da radio a 10 uras al di.
- 1994 Schlargiament dal «Telesguard» a trais emissiuins l'emna.
- 1995 La Televisiuin Rumantscha vegn separada da las structuras organisatorias da la Televisiuin Svizra SF DRS e suttamessa directamain al directur da RTR.
- 1997 Schlargiament dal program da radio a 13 uras al di. Emprima pagina d'internet: www.rtr.ch.
- 1999 Schlargiament dal «Telesguard» a 6 emissiuins l'emna (glindesdi fin venderdi).
- 2003 Decisiun davart la realisaziun d'in Center da medias ad in lieu central a Cuira.
- 2004 «Cuntrasts» a la TvR senza pausa da stad, q.v.d. var 50 emissiuins l'onn.
Per l'avegnir èn planisads il schlargiament dals programs da radio (RR) e da televisiuin (TvR).

Radios locals independents

Ils dus radios locals dal grischun, Radio Grischa (dapi il 1988, territori d'emissiuin: Grischun) e Radio Engiadina (dapi il 1990 fin il 2003 Radio Piz, territori d'emissiuin: Grischun dal sid), integrads en la gruppa da la Südostschweiz Radio/TV AG, realiseschan be ina pitschna part da lur emissiuins en lingua rumantscha.

Internet, videos, telefonins

Davart il rumantsch en l'internet guarda: www.rumantsch.ch; D. Kattenbusch, Die Rätoromania im Internet, en: P. Wunderli/I. Werlen/M. Grünert (eds.), Italica – Raetica – Gallica, Francke Verlag, Tübingen e Basilea 2001, 81 – 87.

Grazia ad in Anglais exista dapi la fin da favrer 2004 in nov servetsch per freaks da telefonins: tar la Swisscom mobile pon els chargiar sin lur apparat gieus er en lingua rumantscha (rumantsch grischun). Fin ussa datti trais gieus concepids da la firma slowena Cocosoft/Ljubljana. Quels èn disponibels sut www.swisscom-mobile.ch al portal talian da Vodafone-Live (gieu da siglir e curre: «Eon the Dragon»; gieu da cursa d'autos «Mobil Grand Prix»; gieu da tavla «Pathum»).

Cultura

Litteratura

Ils pli vegls documents linguistics rumantschs enconuschents èn l'uschenumnada **Emprova da scrit-tira da Würzburg** (10avel tschientaner), la **Versiun interlineara da Nossadunnaun** (fragment d'ina translaziun interlineara d'ina d'ina part d'ina pregia dal latin en il linguatg rumantsch, 11/12avel tschientaner) e la «Perditga da Müstair» (fragment d'in reglament d'astg e pastg en il dialect da la Val Müstair, 1389).

L'entschatta per propi da la tradiziun litterara rumantscha vegn datada en general en ils onns 1527–62 e colliada cun ils nums da Gian Travers, Jachiam Bifrun e Durich Chiampel. La prestaziun da pionier da l'Engiadina en connex cun la codificaziun dal rumantsch è incontestabla. Tenor conschientschas pli novas (vesair Decurtins, en: BM 1/2004, 51–61) cumenza quella dentant decennis pli baud e stat en in stretg connex cun la problematica linguistica (diglossia tudestg-rumantscha) en l'Engiadina Bassa, Val da l'En Superiura (Danuder) e Val Müstair/Vnuost Superiur (fin il 1500 esclusivamain rumantsch).

Onn	Autor	Ovra	Gener litterar	Idiom	Remartgas
1508/ 1519	<i>Noder in dem Engedein</i>	Stattütt e trastütt da queus dad Engadinna d'suott	Lescha penala	Vallader	Wagner/Salis, Rechtsquellen, 1508 attestada, entant sparida
1519	<i>Noder in dem Engedein</i>	«Contrat da l'an 1519»	Document giuridic	Vallader	Contract statutar tr. l'imp. Maximilian, il cont dal Tirol e l'uv. da Cuir, Paul Ziegler
1527	Gian Travers	La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs	Chanzun istoric-politica	Puter	Tradizionalmain considerà sco fundatur da la lingua da scrittira rumantscha
1552	Jachiam Bifrun	Üna cuorta et christiauna fuorma	Catechissem	Puter	Emprim cudesch rumantsch
1560	Jachiam Bifrun	L'g Nuof Sainc Testamaint	Text biblic	Puter	Fundatur da la lingua scritta per l'Engiadina Ota
1562	Durich Chiampel	Cudesch da psalms	Chanzuns spiritualas	Vallader	Fundatur da la lingua scritta per l'Engadina Bassa
1601	Daniel Bonifaci	Curt mussameint	Catechissem	Sutsilvan	Emprim cudesch sutsilvan
1611	Steffan Gabriel	Ilg vèr sulaz da pievel giuvan	Ductrina christiana, catechissem, chanzuns spiritualas	Sursilvan	Varianta reformada da la lingua scritta per la Surselva
1611	Gion Antoni Calvenzano	Curt mossament	Catechissem	Sut- e sursilvan	Emprim cudesch catolic en lingua rumantscha

Er sch'igl è ordvart difficil da valitar correctamain il svilup ed il success da la tradiziun litterara rumantscha per motivs d'ina dataziun intscherta da manuscrits (Decurtins 2004, 52), disponin nus – ultra da documents retolatins dal temp medieval tempriv – surtut da dus documents rumantschs che permettan da datar l'entschatta da la tradiziun litterara en l'Engiadina gia en ils emprims dus decennis dal 16avel tschientaner: ina lescha penalà per l'Engiadina Bassa («Stattütt e trastütt da queus d'Engadinna d'suott» dal 1519, attestada il 1508, entant sparida) ed in contract statutar (1519), stipulà tranter l'imperatur Maximilian, il cont dal Tiro e l'uvestg Paul Ziegler da Cuira.

Ils motivs principals per il success definitiv da la codificaziun dal rumantsch èn stads ils cumbats confessiunals dal temp da la Refurma e da la Cuntrarefurma e l'istorgia politica da las Trais Lias (cf. Handbuch der Bündner Geschichte 1, 280 – 91, 2, 141 – 235).

La traducziun e la stampa dal Nov Testament tras Jachiam Bifrun (1560) en la lingua da l'Engiadina Ota (puter) e dal Cudesch da psalms tras Durich Chiampel (1562) en la lingua da l'Engiadina Bassa (vallader) marcan la gronda midada en la tenuta dals Rumantschs envers lur lingua materna: il pled da Dieu era memia impurtant per betg vegnir predegia e stampà er en lingua rumantscha. Uschia naschan entaifer paucs decennis quatter furmas scrittas rumantschas. Quellas servan durant il 17avel tschientaner a producir in'impurtanta litteratura religiosa per tuttas duas confessiuns (protestanta e catolica).

Ils dus idioms ladins ed il sursilvan èn vegnids duvrads relativamain spert er per auters geners da texts, surtut per scrittiras giuridicas, pli tard er per texts litterars ed en scola. Il sutsilvan ed il surmiran èn vegnids codifitgads bler pli tard. Ina veritabla litteratura sutsilvana è naschida pir en ils onns 1916/1917, ed il sutsilvan è vegnì scrit definitivamain pir a partir dal 1943. Il svilup dal surmiran scrit sumeglia quel dal sutsilvan. En il 17avel e 18avel tschientaner èn cumparidas singulas scrittiras religiusas en la lingua dal Surses, ed enturn il 1850 èn er vegnids stampads intgins cudeschs da scola en surmiran. Ils emprims texts litterars en la lingua surmirana vegnan dentant publicitgads pir a l'entschatta dals onns 1920.

Sper la litteratura religiosa èn cumparids en il 17avel e 18avel tschientaner oravant tut statuts giuridics e reglaments communal. Quels vegnan translats per regla dal latin e dal tudestg ed adattads a las differentas circumstanzas regionalas. Grazia a las «funtaunas da dretg» dad Andrea Schorta pudain nus reconstruir er dal punct da vista istoric e cultural la maniera da viver da quel temp en las valladas grischunas.

Ina **litteratura belletristica rumantscha per propi** è naschida pir en la segunda mesad dal 19avel tschientaner. Las numerusas poesias ed ils numerus raquints che celebreschan la lingua materna han permess als Rumantschs da scuvrir lur moda da viver e lur tradiziuns. Mitus e poems epics davart l'agen origin furmavan per uschè da dir in cuntrapaiss al process d'erosiun dal territori rumantsch ed augmentavan la conscienza da sasez. Il resvegli da la conscienza rumantscha ha alura manà a partir dal 1885 a la fundaziun da societads linguisticas e culturalas regionalas e surregionalas

Ils Rumantschs possedan ina ritga belletristica en tut ils tschintg idioms ed en rumantsch grischun.

che contribueschan fermamain al svilup da la creaziun litterara en l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner. Er sche la pli gronda part dals scripturs rumantschs eran poets d'ocasiun, meritan blers da lur texts sensibels e profunds in'attenziun e stima speziala.

Suenter la Segunda guerra mundiala èn s'occupads ils auturs rumantschs surtut da la crisa da l'agen mund. Els han tematisà las grondas midadas economicas e socialas e la regressiun progressiva da la veglia lingua e cultura rumantscha. Divers scripturs e scripturas han avert la pitschna litteratura muntagnarda als currents da las grondas litteraturas vischinas.

La generaziun giuvna abanduna pli e pli il mund specificamain rumantsch per s'occupar dals problems e privels da la societad moderna. Adina daplirs scrivan er en la lingua da scrittira unifitgada, il rumantsch grischun.

Ultra da quai han ins adina puspè translata en rumantsch er ovras litteraras dad autras linguas. In exempel actual è il cudesch d'uffants «Angelo und die Möve/Angelo e la muetta» da Vincenzo Todisco (autur) e Rudolf Mirer (illustratur), in project nunusità che Procap Grischun ha lantschà a chaschun da l'Onn europeic dals umans impedids e che tematisescha a moda ludica e poetica il contact cun impedids. Il 1946 è vegnida fundada l'Unìun da scripturas e scripturs rumantschs (USR) sco societad affiliada da la Lia Rumantscha. L'organ da l'USR (dapi il 2004: Unìun per la Litteratura rumantscha/ULR) è la «Litteratura». Questa revista cumpara per regla ina fin duas giadas l'onn. Ella pussibilescha a las auturas ed als auturs da s'exprimer davart eveniments contemporans actuals e da publitgar texts litterars, translaziuns, recensius e commentaris critics. L'ULR organisescha dapi il 1990 mintg'onn «Dis da litteratura»: las scripturas ed ils scripturs rumantschs e tut ils interessads en dumondas da litteratura rumantscha da l'interiur ed exteriur dal Grischun e s'inscuntran l'atun durant trais dis a Domat. Sporadicamain inscuntr'ins la litteratura rumantscha er en **lexicons** e **revistas litteraras** svizras (p.ex «Orte»: www.orteverlag.ch, «Feuxcroisés»: www.culturactif.ch). En pli porschan ils Dis da litteratura a Soloturn (dapi il 1978) la pussaivladad ad auturas ed auturs svizzers (er rumantschs!) da preleger lur texts ad in public interessà.

L'**Archiv svizzer da litteratura** a Berna rimna en tut las quatter linguas naziunals documents e materialias davart la litteratura che han ina relaziun cun la Svizra e che pon vegnir consulatads gratuitamain per lavurs u studis scientifics, litterars u publicistics.

Plurilinguitad dad auturs rumantschs e translaziuns en tudestg

Bleras auturas e blers auturs da lingua rumantscha sa servan da temp en temp er dal tudestg ch'empermetta ad els l'access ad in public pli grond Auters laschan translatar pli tard lur texts e lur ovras en lingua tudestga (surtut CH-Reihe, diversas chasas edituras). I dat er numerus cudeschs en furma sinoptica (rumantsch-tudestg).

Paginas d'internet nizzaivlas davart la litteratura rumantscha:

Unìun da scripturas e scripturs rumantschs (dapi il 2004:

Unìun per la Litteratura rumantscha): www.usrum.ch

Scienza linguistica e litterara Universitad da Turitg: www.unizh.ch/rose

Archiv svizzer da litteratura a Berna: www.snl.ch/d/fuehr/sl_index.htm

Lia Rumantscha: www.liarumantscha.ch > vendita online

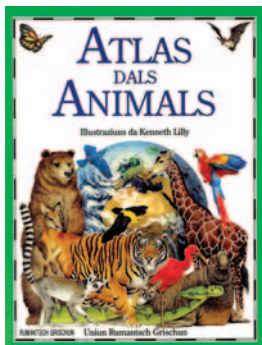
Cudeschs per uffants e giuvenils, paraulas e comics

Il dat numerus cudeschs per uffants, ma relativamain paucs cudeschs per giuvenils en rumantsch. Il cudesch d'uffants il pli famus en rumantsch, translata en numerusas linguas, è bain l'«Uorsin» da Selina Chönz, illustrà dad Alois Carigiet. El raquinta dal Chalandamarz, in usit vegl celebrà mintgamai l'emprim da mars, tenor il qual ils uffants da l'Engiadina, da la Val Müstair e dal Grischun central van anc oz cun zampugns, talacs e stgellas tras vias e giassas per stgatschar l'enviern (cf. DRG 3, 64–172).

Texts originals per uffants e giuvenils en lingua rumantscha èn fitg rars. La plipart da quels èn translaziuns, surtut dal tudestg. Ediziuns originalas da cudeschs per uffants en ladin han realisà, ultra da S. Chönz/A. Carigiet («La naivera»/«La cufra gronda», «Flurina»), p.ex. C. D. Bezzola («Kindels dal malom»), G. Klainguti («Linard Lum»), L. Bardill («Il guaffen gelg», transponì en tut ils idioms) e D. Badraun («Detectiva e detectiv»), en surmiran G. Netzer («Martin steiler», «Annina, «La princessa loscha»), en sursilvan T. Candinas («La fuigia dil Stoffel»), en rumantsch grischun C. Cadruvi («Capuns ed il stgazi dals frans»). A las numerusas translaziuns en ils differents idioms appartegnan tr.a. las paraulas dals frans Grimm, «Il prenci pignet» dad A. de Saint-Exupéry u «Heidi» da J. Spyri, «Emil e'ls detectivs» dad E. Kästner, «Gion e Clo» («Max und Moritz») da W. Busch u «Nils Karlsson-poldschin» («Nils Karlsson-Däumling») dad A. Lindgren.

A Sumvitg exista dapi il 1999 in «Cerchel da praulas Surselva» che s'occupa da paraulas en lingua rumantscha ed edescha er atgnas paraulas (2003: «Zaccaria» da L. Candinas-Collenberg/J. Candinas). En ils ultims onns han la Lia Rumantscha e l'Unìun Rumantsch Grischun translata divers cudeschs per uffants e da giuvenils er en rumantsch grischun. Menziun speziala meritan las ediziuns da la retscha «Egls averts» (original englais: «Eyewitness-Guides», Dorling Kindersly, Londra): «Mammals», «Futur», «Utschels», «Amfibis», «Flurs», en pli las istorgias da «Sherlock Holmes» dad A. C. Doyle («Il bindè taclà, Peder Nair»), «Pass per pass» da M. Pressler, «Atlas dals animals» da B. Taylor/L. Kenneth u «Mes emprim cudesch da plets» dad A. Wilke (en tut ils idioms ed en rumantsch grischun), domadus medemamain da Dorling Kindersly, Londra.

«Atlas dals animals»: fascinaziun dal mund dals animals.

«Uorsin»: cun quest'ovra ha la Rumantschia conquistà ils cors en l'entir mund.

A la categoria dals cartoons e comics en lingua rumantscha appartegnan p.ex. las numerusas versiuns originalas da «Baldi», realisadas da l'Engiadinais P. Nuotclà, la divertenta «Istorgia dals Rumantschs» (en quatter idioms ed en tudestg) da F. Giger/P. Haas, insaquants numers dad Asterix (exausts) sco er transposiziuns da las aventuras da Tintin.

Litt: Deplazes, G., Die Rätoromanen..., Desertina, Disentis 1991; Riatsch, C., Mehrsprachigkeit und Sprachmischung in der neueren bündnerromanischen Literatur, VBK, Chur 1998; Riatsch, C./Walther, L., Literatur und Kleinsprache, 2 Bde. SRR, Chur 1993; Schorta, A. (Hrsg.): Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Verlag Sauerländer, Aarau 1980–85; Publicaziuns rumantschas, Lia rumantscha, Cuira 2003 (www.liarumantscha.ch).

Musica e chant

La musica ed il chant rumantsch han ina lunga tradiziun. Surtut ils numerus chors rumantschs en ed ordiaifer il Grischun giogan da vegl ennà ina rolla impurtanta per l'identitad culturala sco er per la promozion ed il mantegniment da la lingua.

La musica rumantscha tanscha da la chanzun populara a la musica populara tradiziunala e moderna, da la chanzun d'amur a l'intonaziun da texts litterars e critics, da la musica da pop e rock al folk, hip-hop, rave e rap u a l'opera.

Per bleras Rumantschas e per blers Rumantschs, oravant tut pli giuvens, è la musica il meglier med da comunicaziun pussaivel. Occurrenzas sco «Alive and Rocking/Viver e far vibrar» (cooperaziun gaelic-rumantscha cun disc cumpact e concert, 2002) ed il grond project da musica rumantsch, preschentà a l'Expo 2002 sut il titel «Festival da musica rumantsch/Prisas-Reprisas-Surprisas», ina revista d'imitaziun da songs (Coversong-Revue) cun radund 50 titels da la musica da rock e pop internaziunala en lingua rumantscha mussan che la musica animescha surtut la generaziun rumantscha pli giuvna da sa preschentar cun plaschair e natiraltezza en lur lingua minoritara.

Gruppas da rock e chors dad opera: fassetas da la vita musicala rumantscha.

Illustraziun: Jano Felice Pajarola

VIVA L'OPERA
9: CONCERT
cun **CORS D'OPERA**

Cors units
Cor Proget 03
Cor Rudè da chant
accompagnà da
l'Orchester da chombra grischun BKO

Dirigents: Gerdin Linsel / Duri Janett / Jochen Janett
Sopran: Haïda Housseini / Tenor: Peter Galliard

St. Moritz, 14.03.2003 20.30 Uhr Lauderia Vorverkauf Ruf-nim-Verkaufsstellen 081 / 837 33 33	Scuol, 15.03.2003 19.30 Uhr Halla da grassch Gurliina Preventiva Scul-Infurmaziun 081 / 861 22 22	Chur, 16.03.2003 17.00 Uhr Trotar Vorverkauf Classico jmh Univis-Gasse 30 081 / 250 78 75
--	---	--

Entrée / Entrance: P. 35,- / 10,-

SPROCKELBO
UKA
Banca Chantunala
Grischuna
regionalscha
BILDETEXTIL

Teater

Il teater rumantsch è naschì dals dramas istorics, profans e religius dal 16avel e 17avel tschientaner. La plipart dals dramas biblics, dals quals fascheva savens part l'entira vischnanca, èn translaziuns u transposiziuns simplas dal tudestg u dal latin. Ils emprims dramas biblics da vart catolica, las «Passiuns sursilvanas», dateschan pir dal 17avel e 18avel tschientaner. A quellas s'agiuschan en il 18avel e 19avel tschientaner las numerusas representaziuns da «dretgiras nauschas».

En l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner han surtut las numerusas cumedias purtà distracziun a la populaziun en las valladas rumantschas. Strusch in vitg che n'avess betg realisà almain ina giada l'onn in toc da teater. En l'Engiadina ha surtut il teater ambulat «La Culissa», fundà il 1944 da Jon Semadeni, divertì la gliעד en ils onns 1945-77. Cun il toc «Il pövel cumanda», represchentà per l'emprima giada il 1946, daventa Semadeni il restauratur dal teater istoric.

Er oz ha mintga regiun rumantscha sias truppas da teater che han ina grond'impurtanza per la promozion da la lingua e da l'identitad culturala. Menziun speziala merita la grondiusa «Passiun» en lingua rumantscha, adattada al temp modern e represchentada il 2003 cun grond success a Vella en Val Lumnezia.

P.S.: Lia Rumantscha è commembra da l'Uniuin per il teater popular (UTP).

Il teater gioga ina rolla impurtanta en la vita da mintgadi da las vischnancas rumantschas.

Film

La plipart dals films en lingua rumantscha èn films documentars e films da purtret. Els vegnan realisads surtut da la Televisiun Rumantscha (www.rtr.ch; contact@rtr.ch) sco er dad instituziuns regiunalas e da personas privatas (p.ex. films mits davart mastergns tradiziunals en Surselva, commentads e registrads sin video dal Museum regiunal Surselva en collavuraziun cun la Societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna, 2003). Daspera existant insaquants films d'ovras litteraras (p.ex. «Accord» tenor la novella dad Oscar Peer, «Levzas petras» tenor il roman da Gion Deplazes) e films da teaters (p.ex. A. Sauter/B. Studlar «A. ist eine andere/A. è in'austra»). Films dramatics (atgnas produziuns u sincronisaziuns) n'existan betg en lingua rumantscha.

A Gion organisescha «Movie Encarden» (www.movie-encarden.ch) dapi il 2001 mintg'onn in «Festival dal film rumantsch». Ils megliers films vegnan premiads («Premi Onna»). Plinavant organiseschan er circuls culturals regiunals e communalis sairadas da film cun produziuns rumantschas (p.ex. Cerchel cultural Castrisch).

Cabaret

Il cabaret rumantsch va enavos sin ils dus programs legendschs «La panaglia» e «La travaglia dal doc-ter Panaglia», realisads dals scripturs e poets ladins J. Semadeni, Cla Biert e Men Rauch. Ma anc oz è el bain represchentà en la scena culturala rumantscha. Da la Surselva derivan p.ex. il cabaret «Paun cun Péra» (E. Derungs/L. Livers), la gruppa «SchuSchu» (J. Derungs, l'Engiadinais C. Janett/musica, R. Caviezel/texts) e la cabarettista M. Jemmi (accumpagnada savens da N. Schocher al clavazin), entant che l'Engiadina è reprschentada p.ex. dal musicist ed artist F. Caviezel («Wordundton») u dal chantaatur e scriptur L. Bardill.

Occurrenzas culturalas

A l'intern ed a l'extern da la Rumantschia han lieu mintg'onn numerusas occurrenzas culturalas en lingua rumantscha. La plipart da las occurrenzas èn deditgadas al teater, a la musica, a la litteratura ed al chant. Daspera vegn il rumantsch duvrà adina pli savens a chaschun dad occurrenzas culturalas naziunalas che sa drizzan ad in public pli vast (p.ex. a l'Exposiziun naziunala 2002 u a l'ocasiun da las festivitads per il giubileum 200 onns chantun Grischun).

La diaspora rumantscha dispona d'ina rait d'uniuns che organischeschan tranter auter er occurrenzas culturalas. Per questas activitads vegnan quellas uniuns sustegnidas da la Lia Rumantscha cun contribuiziuns annualas.

Las duas occurrenzas las pli impurtantas, realisadas regularmain en la Rumantschia, èn las «Scuntradas rumantschas» ed ils «Dis da Litteratura». Las «Scuntradas» èn occurrenzas da plirs dis che vegnan organisadas da la Lia Rumantscha. Ellas han lieu periodicamain en las differentas regiuns. Dapi il 1990 organischescha l'Union da scripturas e scripturs rumantschs (USR/ULR) mintg'onn ils «Dis da Litteratura» a Domat. Auturas ed auturs rumantschs s'incuntran per discutir davart la litteratura rumantscha, per preschentar atgnas ovras e per star da cumpagnia.

Activitads ed instituziuns culturalas

L'emprim da schaner 1998 è entrada en vigur en il chantun Grischun la Lescha per promover la cultura (LPC). La promozion da la vita culturala en il Grischun ha da resguardar, tenor l'art. 1 al. 2 LPC, er la diversitad linguistica da las differentas regiuns e cuminanzeas, pia er il rumantsch. Sustegnidas vegnan surtut las atgnas furmas d'expressiun e l'iniziativa dals Rumantschs sco er translaziuns en rumantsch e viceversa.

La nova LPC promova er il mantegniment e la tgira da la trilinguitad chantunala, spezialmain da las linguas minoritaras (art. 3, lit c; art 12 al. 1 LPC). Ultra dal sustegn direct, concedi per singulas mesiras en quest sector, garanteschia il Cantun a la Lia Rumantscha er contribuiziuns annualas per promover e mantegnair la lingua e la cultura rumantscha.

Sper il Chantun promovova oravant tut la Lia Rumantscha l'activad culturala en ils secturs dal teater, da la musica, da la litteratura, e.u.v. Ella procura per part er per la translaziun rumantscha dad ovras litteraras d'autras linguas.

Da la cumissiun per promover la cultura, che ha in'incumbensa impurtanta en l'execuziun da la LPC, ston far part sche pussaivel perits dals pli divers tschertgels linguistics e culturals. En il nov Uffizi da cultura (www.afk.gr.ch) discurren u chapeschan var dus terzs dals emploiads rumantsch.

Multiplicatur impurtants da la cultura rumantscha èn il radio e la televisiun rumantscha che pon vegnir recepids lunsch sur ils cunfins dal territori rumantsch or (cf. p.67 s.).

Il Chantun dispona d'in Servetsch da translaziun, activ surtut sin il champ giuridic ed administrativ. Quest servetsch collavura stretgmain cun il servetsch linguistic da la Lia Rumantscha. En ils onns 1996 – 97 èn vegnids creads servetschs linguistics per instituziuns publicas e semipublicas en las regiuns (cumins, circuits, e.u.v.); quels han fusiunà il 2001 ad in servetsch linguistic central («Sling», www.sling-online.ch).

Bibliotecas e librerias

Ovras rumantschas ed ovras davart la lingua rumantscha vegnan rimnadas e rendidas accessiblas al public surtut da la Biblioteca chantunala dal Grischun (www.kbchur.gr.ch) e da la Lia Rumantscha (www.liarumantscha.ch). Ina da las bibliotecas rumantschas las pli ritgas posseda l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun. Là chatt'ins nundumbraivlas ovras davart la lingua, la litteratura, la folcloristica e l'onomastica rumantscha sco er fotografias ed illustraziuns (surtut stampats vegls, cf. www.drg.ch). En pli existan numerusas bibliotecas privatas, librerias e distributurs da cudeschs cun ovras rumantschas, p.ex. la biblioteca da la Fundaziun Planta a Samedan, la biblioteca claustrala a Mustér, la biblioteca dal British Museum a Londra (!), il Bündner Buchvertrieb (www.bookmarket.ch), e.u.v.

Producziuns rumantschas per la televisiun vegnan archivadas da RTR e rendidas publicas da temp en temp.

Usits rumantschs

Ils Rumantschs enconuschan blers usits vegls da derivanza pajauna, romana e cristiana. Quests usits han savens in senn pli profund e vegnan pratitgads per gronda part anc oz en las differentas valladas rumantschas. Nus preschentain qua sutvart insaquants dals usits ils pli impurtants.

- **Bavania/Buania.** Festa da la giuventetgna en Engiadina Bassa ed en Surselva. Ad Ardez ha lieu anc oz a Bavania il «Bal da la schocca cotschna». Il suentermezdi dals 6 da schaner tiran las mattas la sort per eruir lur «marus». Las surpraisas èn savens grondas, ma las giuvas acceptan il destin. Vers saira fan las mattas ina visita a lur marus per far a savair a quel il resultat da la sort. Ellas al lian in bindel cotschen enturn il culiez. Quest bindel oblighescha il giuvenot da sautar cun la marusa durant la saira da Bavania.
- **Chalandamarz/Calonda mars.** Festa populara dals uffants da l'Engiadina, da la Val Müstair, da la Bergiaglia, dal Puschlav e dal Surmeir. Il Chalandamarz vegn festegià il 1. da mars. Tenor il chalender roman era quai l'emprim di da l'on (Calendae Martii). Ils uffants da scola van quel di cun zampugns e stgellas ed ornads cun bellas flurs da palpìri tras las vias e giassas chantond chanzuns da primavaira. La saira è il bal da Chalandamarz. Il til/cortegi da Chalandamarz sumeglia ina charginada d'alp. Il Dicziunari Rumantsch Grischun attribescha quest usit a la categoria dals cortegis canerus. Il senn original dal Chalandamarz era tranter auter da svegliar la fertilitad. Ina da las pli bellas represchentaziuns da quest'isanza chattain nus en il cudesch «Uorsin» da Selina Chönz e d'Alois Carigiet.
- **Charginada/Cargada d'alp** e la schelpcha/scargada èn anc oz en pliras vischnancas ina da las pli bellas festas da la tradiziun purila.
- La tradiziun istorica dal **Cumin** (Surselva), **Cumegn** (Surmeir) u **Mastralia** (Engiadina, Val Müstair) è sa mantegnida fin oz en differentas regions dal Grischun. Ella vegn però substituìda adina dapli tras la votaziun a l'urna. Il cumin il pli original, imposant e solen en il chantun Grischun era senza dubi quel da Mustér che aveva lieu mintga trais onns l'emprima dumengia da matg (aboli il 2003).
- **Tschaiver/Tscheiver.** Surtut en regions rumantschas catolicas. Il tschaiver è ina tradiziun che vegn cultivada spezialmain a Domat. Cun ina cursa da mascaradas – in usit pajaun – vegn stgatschà qua l'enviern. Il tschaiver da Domat na finescha betg la mesemna da la tschendra, mabain la gievgia. Ils dus puncts culminants èn il «margis bel» e la «gievgia grassa».
- **Hom d'strom.** Usit fitg vegl a Scuol. L'emprima sonda da faver vegn ars in um da strom al lieu da dretgira a Scuol. Igl è difficil da dir sch'i sa tracta qua d'in usit per stgatschar l'enviern u d'in usit lià al cult dal sulegl enconuscent en tut il mund.

Chalandamarz: il 2003 ha l'institut monetar federal Swissmint perpetnissà l'usit engiadinais sin ina munaida.

- **Mattinadas** a Tschlin e Ramosch. Festa per giuvens e vegls. Las «Mattinadas» duran trais dis e vegnan celebradas anc adina sco pli baud. Oz han ellas però ina furma pli simpla ed èn adattadas a noss temp. Ils uffants han la prioritad. Ils 2 da schaner van quels tras las vias e giassas cun ina schlitta ornada da bellas flurs da palpiri e rimnan las «mattinadas» (da tuttas sorts biscuits fatgs en chasa). A mezdi vegn mangià, il suentermezdi e la saira ballà. A mesanotg vegnan ils uffants puspè envidads a maisa. Els survegnan gromma sbattida, «fuatscha grassa» (pettas cun paintg) e «grassins» (biscuits cun paintg). Ils 2 da schaner rimnan ils giuvens umens las «mattinadas». Lur festa cun tschaina e bal aveva lieu antruras ils 3 da schaner, oz vegn quella celebrada solitmain la sonda proxima.
- **Mintinadas.** Tradiziun cultivada en il Surses. Bal da la giuventetgna a l'ocasiun d'ina festa da nozzas. La cumpagnia da mats da la vischnanca envida ils spus ed ils nozzadurs ad ina festa speziala.
- **Processiun dals confrars.** Tradiziun dal Di da las olmas, liada a la baselgia e cultivada en Surses. Las confraternitads religiusas èn sa mantegnidas fin a l'entschatta dals onns sessanta. Oz sa preschentan ellas be pli a Sur.
- **Schlitteda/Schlittada.** Isanza da la giuventegna engiadinaisa. Derivanza nunenconuscenta. Festa da divertiment senza significaziun istorica. Ina dumengia da schaner bardiglian ils giuvens umens ils chavals per manar ina giuvna dunna d'ina vischnanca a l'autra. En in'ustaria vegn lura mangià, bavi e ballà. Oz participeschan era pèrs maridads a la «schlittada». Quest usit è daventà in'attracziun turistica surtut en Engiadina'ota.
- **Silvester/Bumaun.** Ils Rumantschs enconuschan differentas furmas d'usits da Silvester e da Bumaun. A Tinizong en Surses per exempel vegn festegià ina sort da chant da Son Silvester. Vers mesanotg van gruppas da mats tras las vias e giassas da la vischnanca. Els chantan la chanzun «paclanga» (biscuits da carnaval) ed espriman en quest'ocasiun giavischs exacts. La damaun da l'entschatta da l'onn (Bumaun) van lura ils medems mats da chas'en chasa per giavischar in bun onn nov.
- **Ils trais sontgs Retgs.** Usit celebrà a Salouf ed en la Surselva catolica. Enturn Epifania van gruppas da trais Retgs tras las vischnancas e portan chantond la buna nova. En tschertas vischnancas èn questas gruppas daventadas pli grondas. La gruppa da Breil ha senza dubi ils costumes ed il stil ils pli originals da tut las gruppas da trais Retgs dal chantun Grischun.
- **Trer schibettas.** Usit dals inamurads pratigà a Danis-Tavanasa ed a Dardin. La saira da l'emprima dumengia da la Passiun tiran ils mats ed ils giuvens umens rudellas da lain ardentas (schibettas) d'ina collina situada sur la vischnanca vers il fund da la val. Las schibettas vegnan deditgadas mintgamai ad ina matta u ad ina giuvna. Tenor la cretta populara è il sgol da la rudella in'indicaziun per la relaziun d'amur ch'entschaiva a sa constituir.

Vita economica e sociala

La Rumantschia è s'orientada economicamain già baud vers il nord. Questa dependenza dal spazi economic tudestg ha gi per consequenza che praticamain l'entir sector economic en la Rumantschia è vegnì germanisà; rumantsch discurren savens mo anc ils emploiads rumantschs tranter dad els.

La Lia Rumantscha promova e sustegna tenor sias pussaivladads l'adiever da la lingua rumantscha en la vita economica e sociala (translaziuns en rumantsch da paginas d'internet, formulars, brochuras, e.u.v., contribuziuns per inscripziuns rumantschas, e.u.v.). Ella survegn per quel scopo tranter auter er meds finansials dal Chantun. Ultra da la Lia Rumantscha fan er ils servetschs linguistics regiunals, finanziads da la Confederaziun e dal chantun Grischun translaziuns per instituts, firmas, organisaziuns, instituziuns, e.u.v.

En ils onns 1993–96 ha la Lia Rumantscha instradà in concept per la promoziun da la lingua rumantscha sin il champ economic. Quest concept ambizius, lantschà sut il titel «Rumantsch 3000», n'ha dentant betg pudì vegnir realisà per motivs finansials e pratics. En il mument tshertga la Lia Rumantscha da promover la lingua en l'economia a moda pli pragmatica e pli realistica.

Instituts, firmas ed organisaziuns integreschan il rumantsch en maniera pli u main consequenta en lur secturs respectivs. La Banca chantunala grischuna p.ex. na porta betg mo il num en tuttas trais linguas chantunals, ma realisescha er numerusas publicaziuns en furma trilingua.

In'otra instituziun chantunala che resguarda regularmain il rumantsch è la **Viafier retica**. Ella realisescha las inscripziuns dals trens, ils uraris e las annunzias en ils trens parzialmain en lingua rumantscha. Er l'economia turistica sa stenta adina dapli da duvrar il rumantsch e d'informar ils giasts davart la cultura indigena. Uschia è la lingua rumantscha vegnida resguardada commensuradamain al campiunadi mundial da skis a San Murezzan (vesair www.graubuenden.ch).

«Viafier retica»: in manaschi che sa mova er sin rodaglias rumantschas.

© Viafier retica, Cuira